

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
بخش زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی
گرایش محض

قشربندی اجتماعی در اشعار سنایی

مؤلف :

حسن باقریان

استاد راهنما :

دکتر احمد امیری خراسانی

استاد مشاور :

دکتر محمد رضا صرفی

اسفند ماه ۱۳۹۰

تقدیم به :

این ناچیز را اگر قدری است ، هدیه می کنم به
پدر بزرگوارم به پاس زحماتش و رهنمودهای خردمندانه و وسواس همیشگی اش در
تحصیل من

و مادرم به حرمت دل نگرانی های دائمی اش ،
و همسرم همراه راه های ناهموار زندگی ،
و شکوفه زندگی ام مینو.

تقدیر و قدردانی:

سپاس حقیقی از آن، حقیقت مطلق است، که شایستگی ام داد تا از محضر استادان فرزانه و گرانمایه‌ای کسب فیض کنم که قدردانی از آن‌ها را بر خود واجب می‌دانم.

پس به رسم ادب، در برابرشان زانوی ادب خم می‌کنم و با صدای بلند سپاسشان می‌گویم:

از استاد ارجمند، جناب دکتر احمد امیری خراسانی، که با نکته‌سنجی‌های دقیق و رهنمودهای دلسوزانه، راهنمایی این پایان‌نامه را پذیرفتند و چراغ هدایت این پژوهش بودند.

از استاد گرامی، جناب دکتر محمدرضا صرفی، که همواره با رویی خوش و دلی صاف، مزاحمت‌های گاه‌گاهی بنده را تحمل کردند و مشاورت‌های ارزنده‌ای داشتند.

از استاد فرزانه جناب دکتر محمود مدبری، که شاگردی ایشان مایه مباهات است، مطالعه پژوهش این ناچیز را پذیرا شدند و لطف و کرم و فتوتشان شامل حال این حقیر شده است.

از استاد گرانمایه، جناب دکتر عنایت‌الله شریف‌پور که مزاحمت‌های این جانب را با لطف و مهربانی پاسخ دادند و بنده را مورد عنایت خود قرار دادند.

همچنین از همه استادان بزرگوار بخش ادبیات، آقایان، طالبیان، محسنی‌نیا، بصیری، مطلبی که در طول تحصیل از دریای علمشان بهره‌مندمان کرده‌اند سپاسگزاری می‌کنم.

از تلاش‌های پیگیر و دلسوزانه سرکار خانم احمدی کارشناس گروه زبان و ادبیات فارسی قدردانی می‌کنم.

چکیده:

یکی از تحولات مهم در شعر فارسی که در قرن ششم به ظهور رسیده، وارد شدن اوضاع و مناسبات اجتماعی در شعر شاعران بوده است. پس از این تاریخ، شاعران بسیاری با تغییر نگرش نسبت به انسان و اجتماع برای مسائل اجتماعی ارزش و اهمیت بیشتری قائل شده‌اند سنایی نیز از جمله شاعرانی است که مسایل اجتماعی را به طور گسترده در اشعار خود مطرح کرده است. انتخاب سنایی درست به همین دلیل بوده است. در این پایان نامه، به قدر وسع سعی شده است تا برخی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی عصر سنایی در شعر او ردیابی و بررسی شود. موضوع اصلی این پایان نامه، ردیابی قشرها و طبقات اجتماعی عهد غزنوی و سلجوقی در اشعار سنایی و اهمیت و اعتبار هر یک از آنها از زاویه دید او است. تا در نهایت به این نتیجه برسیم که زندگی اجتماعی مردم آن عصر چگونه بوده است. این پایان نامه، در شش فصل تنظیم شده است. فصل اول به مقدمه و اهداف و ضرورت تحقیق اختصاص یافته است. در فصل دوم، خلاصه‌ای از زندگی پر فراز و نشیب سنایی و آثار او بررسی شده است. در فصل سوم، قشربندی اجتماعی از دید جامعه‌شناسان تعریف و بررسی شده و طبقات حاصل از آن و همچنین فواید و مضرات آن مورد بررسی قرار گرفته و نظریات متفکران غربی و مسلمان در این باره بیان شده است. در فصل چهارم، گزارش کوتاهی از پیشینه و تاریخچه طبقه بندی در ایران قبل و بعد از اسلام و بازتاب آن در ادب کهن فارسی ذکر شده است. در فصل پنجم که هسته اصلی این پایان نامه است، اقشار مختلف اجتماعی آن عصر و نظریاتی که سنایی درباره هر یک بیان داشته، مورد کاوش قرار گرفته است. فصل ششم، نتیجه‌گیری همه آن چیزهایی است که در این پایان نامه به بررسی آن پرداخته‌ایم.

کلید واژگان:

۱- قشربندی اجتماعی - طبقه اجتماعی - نهاد اجتماعی - سنایی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اوّل : کلیات و مقدمات

- ۱-۱- مقدمه ۲
- ۲-۱- بیان مسئله ۳
- ۳-۱- اهداف تحقیق ۴
- ۴-۱- ضرورت تحقیق ۴
- ۵-۱- پیشینه نظری و تجربی ۴
- ۶-۱- روش اجرای تحقیق ۵
- ۷-۱- استفاده کنندگان از تحقیق ۶
- ۸-۱- سؤال‌ها و فرضیه‌های تحقیق ۶
- ۹-۱- تعریف برخی مفاهیم مطرح شده در سؤال‌ها یا فرضیه‌های تحقیق ۷

فصل دوّم : سنایی و آثارش

- ۱-۲- زندگی نامه سنایی ۹
- ۲-۲- آثار سنایی ۱۲

فصل سوّم : قشربندی اجتماعی

- ۱-۳- قشربندی اجتماعی ۱۵
- ۲-۳- فواید و نتایج حاصل از قشربندی ۱۷
- ۳-۳- نظریات متفکران مسلمان ۱۸
- ۱-۳-۳- نظریه فطرت فارابی ۱۸
- ۲-۳-۳- خواجه نصیر طوسی و نظریه استخدام و نظریه محبت ۱۸
- ۳-۳-۳- ابن خلدون ۱۹
- ۴-۳-۳- حکومت و طبقات اجتماعی ۱۹

فصل چهارم : تاریخچه طبقه بندی در ایران

- ۱-۴- پیشینه طبقه بندی اجتماعی در ایران ۲۴
- ۲-۴- بازتاب مسائل اجتماعی در ادبیات کهن فارسی ۲۸
- ۳-۴- کلیاتی از اوضاع جامعه عصر غزنوی و سلجوقی در شعر سنایی ۳۲
- ۱-۳-۴- شکایت از سستی اعتقادات مردم ۳۲

۳۳ ..... ۲-۳-۴- شکایت از بی وفایی مردم

۳۳ ..... ۳-۳-۴- جهل و نادانی مردم و عادت آن‌ها به بدگویی و هرزگی

۳۴ ..... ۴-۳-۴- انزوای عالمان حقیقی

فصل پنجم: اقشار و طبقات اجتماعی در اشعار سنایی

۳۷ ..... ۱-۵-۱- نهادهای اجتماعی

۳۸ ..... ۱-۱-۵- نهاد حکومت و تشکیلات آن

۳۹ ..... ۱-۱-۱-۵- پادشاهان

۴۱ ..... ۱-۱-۱-۱-۵- سلطان مسعود بن ابراهیم

۴۳ ..... ۲-۱-۱-۱-۵- سلطان بهرام شاه بن مسعود شاه

۴۷ ..... ۱-۱-۱-۳- سلطان سنجر بن ملکشاه

۴۸ ..... ۴-۱-۱-۱-۵- پند و اندرز به پادشاهان

۴۸ ..... ۱-۴-۱-۱-۱-۵- دعوت به عدالت

۵۰ ..... ۲-۴-۱-۱-۱-۵- دعوت به میانه روی و تعادل

۵۰ ..... ۳-۴-۱-۱-۱-۵- رأفت با مردم

۵۱ ..... ۴-۴-۱-۱-۱-۵- حزم و عزم شاه

۵۱ ..... ۵-۴-۱-۱-۱-۵- خردورزی پادشاه

۵۱ ..... ۶-۴-۱-۱-۱-۵- شایسته سالاری

۵۲ ..... ۷-۴-۱-۱-۱-۵- عدم باج گیری از رعیت

۵۲ ..... ۸-۴-۱-۱-۱-۵- نافذ بودن فرمان پادشاه

۵۳ ..... ۹-۴-۱-۱-۱-۵- دو پادشاه در اقلیمی نگنجند

۵۳ ..... ۵-۱-۱-۱-۵- انتقاد و اعتراض

۵۷ ..... ۶-۱-۱-۱-۵- معانی و کاربردهای دیگر لفظ پادشاه و سلطان

۵۸ ..... ۲-۱-۱-۵- شاهزادگان

۶۰ ..... ۳-۱-۱-۵- خواجهگان

۶۱ ..... ۱-۳-۱-۱-۵- اعتراض به ظلم و ستم خواجهگان

۶۱ ..... ۲-۳-۱-۱-۵- انتقاد از ریاکاری و ادعای خواجهگان

۶۱ ..... ۳-۳-۱-۱-۵- انتقاد از تکبر و غرور خواجهگان

۶۱ ..... ۴-۳-۱-۱-۵- اعتراض به خست و گدا طبعی خواجهگان

- ۶۲ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۵- انتقاد از تنبلی و بخل خواجهگان
- ۶۲ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۶- انتقاد از فریب کاری
- ۶۲ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۷- اعتراض به دین فروشی خواجهگان
- ۶۲ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۸- انتقاد از پر خوری خواجهگان
- ۶۳ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۹- انتقاد از کسانی که با زرق و سالوس طالب بهشتند
- ۶۳ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۱۰- در نقد خواجهگان دنیا طلب که اسیر نفس اماره‌اند
- ۶۳ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۱۱- انتقاد از خانه نشینی خواجهگان
- ۶۳ ..... ۵-۳-۱-۱-۱-۱۲- خواجهگان دربار بهرامشاه را سزاوار ستایش دانسته است
- ۶۳ ..... ۵-۱-۱-۱-۴- حاجبان
- ۶۵ ..... ۵-۱-۱-۱-۵- خادمان
- ۶۶ ..... ۵-۱-۱-۱-۶- بخش دیوانسالاری (دیوان‌خانه‌ها)
- ۶۷ ..... ۵-۱-۱-۱-۶- دیوان وزارت
- ۶۷ ..... ۵-۱-۱-۱-۶- وزیران غزنوی و سلجوقی
- ۶۸ ..... ۵-۱-۱-۱-۶- ثقه الملک طاهر بن علی
- ۷۱ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۲- خواجه اعظم قوام الدین ابوالقاسم ناصر بن الحسن درگزینی
- ۷۳ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۳- خواجه معین الدین ابونصر احمد بن فضل بن محمود
- ۷۴ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۴- ابی محمد حسن بن منصور قاینی
- ۷۵ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۲- اهمیت و اعتبار مقام وزیر
- ۷۶ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۲- دیوان قضا
- ۷۷ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۱- مدح قاضیان
- ۷۸ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۱- قاضی امین المله عبدالودود بن عبدالصمد
- ۷۹ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۲- ابو یعقوب یوسف بن احمد حدادی
- ۸۰ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۳- ابوالمعالی احمد بن یوسف بن احمد حدادی
- ۸۰ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۴- محمد بن منصور سرخسی
- ۸۱ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۵- ابو عمر یحیی بن صاعد هروی
- ۸۲ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۶- فضل بن یحیی بن صاعد هروی، متخلص به عارف زرگر
- ۸۳ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۷- ابوعلی قاضی حسن غزنوی
- ۸۳ ..... ۵-۱-۱-۱-۶-۸- ابو الفتح برکات بن مبارک فتحی

- ۸۵ ..... جمال الدین ابوالقاسم محمود بن محمد اثیری ۹-۱-۲-۶-۱-۱-۵
- ۸۵ ..... شرایط و ویژگی های قاضیان ۲-۲-۶-۱-۱-۵
- ۸۶ ..... انتقاد از قاضیان ۳-۲-۶-۱-۱-۵
- ۸۶ ..... دیران ۳-۶-۱-۱-۵
- ۸۹ ..... سپاهیان ۴-۶-۱-۱-۵
- ۹۱ ..... لشکریان ترک ۱-۴-۶-۱-۱-۵
- ۹۳ ..... دیلمیان ۲-۴-۶-۱-۱-۵
- ۹۳ ..... چگونگی رابطه شاه با سپاهیان ۳-۴-۶-۱-۱-۵
- ۹۴ ..... غازیان ۴-۴-۶-۱-۱-۵
- ۹۵ ..... محتسب یا شحنة ۵-۶-۱-۱-۵
- ۹۷ ..... عسس ۶-۶-۱-۱-۵
- ۹۸ ..... پاسبان ۷-۶-۱-۱-۵
- ۹۹ ..... عوان ۸-۶-۱-۱-۵
- ۱۰۰ ..... شاعران ۹-۶-۱-۱-۵
- ۱۰۴ ..... مدح شاعران ۱-۹-۶-۱-۱-۵
- ۱۰۵ ..... ذم و هجو شاعران ۲-۹-۶-۱-۱-۵
- ۱۰۶ ..... شاعران منحول (سارقان ادبی) ۳-۹-۶-۱-۱-۵
- ۱۰۸ ..... منهیان ۱۰-۶-۱-۱-۵
- ۱۱۰ ..... کدخدایان ۱۱-۶-۱-۱-۵
- ۱۱۱ ..... نهاد دین ۲-۱-۵
- ۱۱۳ ..... فقها و اربابان دین ۱-۲-۱-۵
- ۱۱۳ ..... ارزش و اهمیت فقه و فقیهان ۱-۱-۲-۱-۵
- ۱۱۴ ..... حمله به فقیهان عصر ۲-۱-۲-۱-۵
- ۱۱۶ ..... طیلسان پوشان ۳-۱-۲-۱-۵
- ۱۱۷ ..... عالمان ۴-۱-۲-۱-۵
- ۱۱۹ ..... مفتیان ۵-۱-۲-۱-۵
- ۱۲۰ ..... مدح علما و فقهای عصر ۶-۱-۲-۱-۵
- ۱۲۱ ..... اهل تصوف ۲-۲-۱-۵

- ۱۲۲ ..... ۱-۲-۲-۱-۵ صوفیان
- ۱۲۴ ..... ۲-۲-۲-۱-۵ زاهدان
- ۱۲۶ ..... ۳-۲-۲-۱-۵ درویشان (فقیران)
- ۱۲۷ ..... ۴-۲-۲-۱-۵ قلندران
- ۱۲۸ ..... ۴-۲-۱-۵ قاریان
- ۱۲۹ ..... ۳-۲-۱-۵ مؤذنان
- ۱۳۰ ..... ۵-۲-۱-۵ حاجیان
- ۱۳۲ ..... ۶-۲-۱-۵ متکلمان
- ۱۳۲ ..... ۳-۱-۵ نهاد اقتصاد
- ۱۳۲ ..... ۱-۳-۱-۵ کارکردهای نهاد اقتصاد
- ۱۳۲ ..... ۲-۳-۱-۵ اهمیت نهاد اقتصاد
- ۱۳۳ ..... ۳-۳-۱-۵ اوضاع اقتصادی عصر غزنوی و سلجوقی
- ۱۳۴ ..... ۴-۳-۱-۵ مناصب و مشاغل اقتصاد درباری
- ۱۳۴ ..... ۱-۴-۳-۱-۵ مستوفی
- ۱۳۶ ..... ۲-۴-۳-۱-۵ عامل
- ۱۳۷ ..... ۳-۴-۳-۱-۵ متصدیان ضرابخانه
- ۱۳۸ ..... ۴-۴-۳-۱-۵ مردان بیت المال
- ۱۳۸ ..... ۵-۳-۱-۵ مشاغل غیردرباری (بازاری و پیشه‌وری)
- ۱۴۱ ..... ۱-۵-۳-۱-۵ دهقانان و برزگران
- ۱۴۲ ..... ۱-۱-۵-۳-۱-۵ دهقانان و مالکان زمین
- ۱۴۴ ..... ۲-۱-۵-۳-۱-۵ برزگران
- ۱۴۷ ..... ۲-۵-۳-۱-۵ طبیان
- ۱۵۰ ..... ۳-۵-۳-۱-۵ عطاران
- ۱۵۲ ..... ۴-۵-۳-۱-۵ بيطار
- ۱۵۲ ..... ۵-۵-۳-۱-۵ کخال
- ۱۵۳ ..... ۶-۵-۳-۱-۵ منجمان
- ۱۵۵ ..... ۷-۵-۳-۱-۵ صرافان
- ۱۵۶ ..... ۸-۵-۳-۱-۵ زرگران

- ۱۵۷ ..... بزّازان - ۹-۵-۳-۱-۵
- ۱۵۸ ..... جولاهگان (بافندگان) - ۱۰-۵-۳-۱-۵
- ۱۵۹ ..... فوطه باف - ۱۱-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۰ ..... سجّاده باف - کستی باف - ۱۲-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۱ ..... درزی - ۱۳-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۲ ..... گازران - ۱۴-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۳ ..... رنگرزان - ۱۵-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۴ ..... پنبه زن - ۱۶-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۵ ..... رسن تاب - ۱۷-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۶ ..... کلاه دوز - ۱۸-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۶ ..... کفشگران - ۱۹-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۸ ..... آهنگران - ۲۰-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۹ ..... شیشه گران - ۲۱-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۹ ..... شمشیرگر و تیرگر - ۲۲-۵-۳-۱-۵
- ۱۶۹ ..... شمع ریز - ۲۳-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۰ ..... قصّابان - ۲۴-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۱ ..... طبّاخان - ۲۵-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۲ ..... نانوايان - ۲۶-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۲ ..... آسیابان - ۲۷-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۳ ..... سقا - گلگر - حمّال - ۲۸-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۳ ..... کوهکن - ۲۹-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۳ ..... غواص - ۳۰-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۴ ..... شبان - ۳۱-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۵ ..... رایض - ۳۲-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۶ ..... بازدار - ۳۳-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۶ ..... صیّاد - ۳۴-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۷ ..... خمّار - ۳۵-۵-۳-۱-۵
- ۱۷۷ ..... مطرب - ۳۶-۵-۳-۱-۵

۱۷۸	..... ۱-۳-۵-۳۷-۳۷ راوی
۱۷۹	..... ۱-۳-۵-۳۸-نخل بند
۱۸۰	..... ۱-۳-۵-۳۹-مشاطه
۱۸۰	..... ۱-۳-۵-۴۰-نوحه گر
۱۸۱	..... ۱-۳-۵-۴۱-گورکن
۱۸۱	..... ۱-۳-۵-۴۲-بیخ فروشان
۱۸۲	..... ۱-۳-۵-۴۳-کناس
۱۸۳	..... ۱-۳-۵-۴۴-بقال
۱۸۳	..... ۱-۳-۵-۴۵-پيله ور
۱۸۵	..... ۱-۴-۱-۴-سایر قشرهای اجتماعی
۱۸۵	..... ۱-۴-۱-۴-طبقه بندی نژادی و قومی
۱۸۶	..... ۱-۴-۱-۴-۱-ترکان
۱۸۷	..... ۱-۴-۱-۴-۲-هندو
۱۸۷	..... ۱-۴-۱-۴-۳-زنگی
۱۸۸	..... ۱-۴-۱-۴-۴-عربی و کرد
۱۸۹	..... ۱-۴-۱-۴-۵-تازی و پارسی (عرب و عجم)
۱۹۱	..... ۱-۴-۱-۴-۶-مردم سقلاّب و بلغار
۱۹۲	..... ۱-۴-۱-۴-۲-عیاران
۱۹۵	..... ۱-۴-۱-۴-۳-توانگر و درویش

فصل ششم: نتیجه گیری

۲۰۲	..... نتیجه گیری
۲۰۶	..... منابع و مأخذ

فصل اول

کلیات و مقدمات

۱-۱- مقدمه:

نظام طبقاتی و اجتماعی از زمانی در زندگی بشر جای باز کرد که بشر به مرحلهٔ اسکان و به خصوص، شهرنشینی قدم گذاشت. در جوامع اولیه که انسان‌ها در مرحلهٔ شکار و گردآوری غذا روزگار می‌گذراندند، به طور کلی وجه امتیازی میان مردم دیده نمی‌شد و تساوی نسبی‌ای در جامعه حاکم بود اما بعد از پشت سر نهادن این مراحل و آغاز زندگی جمعی و یکجا نشینی، به ناچار تقسیم وظایف شغلی، تخصصی و تنوع سنت‌های حکومتی و دینی جامعه در گروه‌ها، قشرها و طبقه‌ها سازمان یافت و هر گروه و قشر، بقا و دوام و توسعهٔ حیات فرهنگی و اجتماعی خود را در حفظ مرزبندی میان خود و دیگران دانست.

این تقسیم بندی‌ها و مراحل شکل‌گیری آن را امام محمد غزالی در کیمیای سعادت ترسیم کرده است. بنا به نوشتهٔ غزالی، اصل دنیا بر سه پایهٔ طعام، مسکن و لباس استوار است و برای تأمین این سه اصل، صنایع مرتبط به هر یک به وجود آمد که عبارتند از برزگری، جولاهی (بافندگی) و بنایی. در سایهٔ این سه صنعت که اصل صنایع محسوب می‌شوند، صنایع و مشاغل دیگری پدید آمد از جمله: حلاجی و ریسندگی و خیاطی و آهنگری و ... آنگاه برای رفع خصومت بین آن‌ها سلطنت و قضاوت و حکومت پدید آمد. (غزالی، ۱۳۶۱: ۶۵)

این تقسیم بندی‌ها و طبقات حاصل از آن در ادبیات فارسی، به شکل‌های مختلفی بازتاب یافته است. گرچه بخش اعظم شعر فارسی طی قرن‌ها از زندگی و حال و روزگار بخش عظیمی از جمعیت جامعه یعنی طبقهٔ متوسط و فرودست جامعه و کار و فعالیت آنان غافل مانده است و بیشتر هنر خود را در مدح خودکامه‌های بی‌هنر و یا توصیف طبیعت و یا وصف معشوق به کار گرفته، اما در کنار آن بخشی از ادبیات ما اگرچه اندک، بازتاب فرهنگ مردم و انعکاس خواست‌ها و آرزوهای آنان است.

شاعر متعهد و با وجدان، هرگز خود را تافتهٔ جدا بافته از اجتماع ندانسته بلکه آگاهی و حقیقت‌جویی و انسان‌دوستی، مانعی می‌شد از اینکه شاعر میان خود و مردم جامعه‌اش دیوار عبورناپذیری بسازد.

همین بخش از ادبیات متعهد و مسئول در برابر اجتماع، زمینه‌ای را فراهم می‌سازد که بتوان در سایهٔ آن، مستقیم یا غیرمستقیم، نظام و قوانین و ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی دوران گذشته را مورد مطالعه و تحقیق قرار داد و شناخت تازه‌ای از اعتبار و اهمیت هر یک از طبقات حاکم یا محکوم جامعهٔ آن عصر بدست آورد.

سنایی اگرچه شاعری است که در نوسان میان محیط زندگی درباری و محیط زندگی مردم عادی روزگار گذرانده است و این نوسان را هم در اشعارش به روشنی می‌توان دریافت اما او را نخستین شاعری می‌دانند که مسائل اجتماعی را به طور گسترده وارد عرصه شعر فارسی کرده است.

اکنون زمینه‌ای فراهم شده است تا با بررسی و تحلیل اشعار سنایی، قشربندی‌های اجتماعی و طبقات حاصل از آن را در قرن پنجم و اوایل قرن ششم مورد مطالعه و پژوهش قرار دهیم. لازم به ذکر است که در این پایان‌نامه در به آثار سنایی که موضوع اصلی پایان‌نامه است، به جای ارجاع به نام شاعر و صاحب اثر، نام اثر (دیوان یا حدیقه) آورده شده است.

۱-۲ - بیان مسئله:

«قشر و طبقه اجتماعی برای توصیف کسانی به کار می‌رود که عموماً از سوابق آموزشی و فرصت‌های شغلی و پایگاه اجتماعی همسانی برخوردارند. هر طبقه اجتماعی در یک جامعه همراه است با درجه متفاوتی از دسترسی به منزلت و حیثیت اجتماعی و توانایی انتقال آن‌ها به فرزندان.» (بیتس و پلاگ، ۱۳۸۷: ۵۶۴)

اما قشربندی اجتماعی را می‌توان تفکیک و رده‌بندی اجتماعی دانست که در آن نقش‌ها و موقعیت‌ها با حفظ سلسله مراتب دارای اهمیت است. جامعه‌ای را سراغ نداریم که بدون تفکیک اجتماعی، که برحسب اهمیت، رده‌بندی شده است، بتواند به حیات خود ادامه دهد. گروه بندی‌های اجتماعی را صاحب‌نظران جامعه‌شناسی برحسب موقعیت‌های سیاسی، دینی و منزلتی جامعه مورد مطالعه قرار داده و از دیدگاه‌های متفاوت تعریف و تبیین نموده‌اند.

شاعران و نویسندگان همچون سایر اعضای جامعه پرورش یافته اندیشه‌ها و ارزش‌های حاکم بر جامعه خود هستند و در آثار خود ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی عصر را بازتاب می‌دهند. و درست به همین دلیل، بهتر است برای شناخت و درک درست‌تر رویدادها، ارزش‌ها و پایگاه‌های اجتماعی هر دوره، آثار گرانقدر شاعران و نویسندگان آن دوره را مورد پژوهش قرار داد. سنایی نیز فرزند دوره خویش است و از جمله معدود شاعرانی است که هم با درباریان و وزیران عصر خود حشر و نشر داشته و هم با مردم کوچه و بازار (بعد از تحول روحی). نکته مهم دیگر در شعر سنایی، انتقادهای بی‌پروای اوست از کار تقریباً همه عناصر جامعه از جمله علمای دین و زاهدان ریائی و صوفیان دکان‌دار و بازاریان و ترازوداران دزد تا پادشاهان و وزیران. او با این انتقادهای

اجتماعی و سیاسی، آینه‌ای ساخته است که نه تنها جامعه عصر او را در آن می‌توان دید بلکه تمام ادوار تاریخ اجتماعی ما را در آن می‌توان مشاهده کرد.

۱-۳- اهداف تحقیق:

- ۱- بررسی و نمایاندن قشربندی اجتماعی در اشعار سنایی
- ۲- شناخت و تعریفی از قشربندی اجتماعی
- ۳- شناخت طبقات و قشرهای مختلف اجتماعی در عصر سنایی
- ۴- بررسی اوضاع اجتماعی ایران در عصر سنایی

۱-۴- ضرورت تحقیق

گذشته را چراغ آینده دانسته‌اند ملتی که تاریخ پربار و پر شکوهی را پشت سر گذاشته، با آموختن فراز و نشیب‌ها و علل پیروزی‌ها و شکست‌ها می‌تواند گردن فرازانه در میان ملت‌های دیگر سر راست کند و داعیه رهبری و بزرگی بر ملت‌های بی تاریخ را داشته باشد. با این توصیف ضرورت پژوهش و مطالعه درباره اوضاع اجتماعی دوره‌های گذشته و شناخت اقشار مختلف اجتماعی و اختلاف طبقاتی حاکم بر آن آشکار است. مطالعه اشعار سنایی نشان از آن دارد که در عصر او نابرابری‌ها و قشربندی‌ها، جامعه آن دوره را مانند جزیره‌های پراکنده و دور از هم ساخته بود و اتحاد و همبستگی اقشار مردم را از بین برده و این عدم یکپارچگی سرزمین ما را در برابر بیگانگان آسیب پذیر کرده بود.

اکنون به نظر می‌رسد، باید با دقت و وسواس بیشتری، دوره‌های سپری شده را مورد واکاوی قرار داد تا بخشی از تاریخ و ناگفته‌هایی از آن بصورت تحقیقی منسجم ارائه شود.

۱-۵- پیشینه نظری و تجربی:

الف) مبانی نظری و چهارچوب نظری انجام پژوهش:

ادبیات هر ملتی از بطن آن جامعه بیرون می‌آید، پس عجیب نیست که محتوای بسیاری از آثار ادبی و از جمله شعر راستین و متعهد، مسائل اجتماعی روزگار نویسنده یا شاعر باشد. به همین دلیل، نگارنده لازم دیده است، به بررسی قشرهای اجتماعی و تفاوت‌های آنها در عصر سنایی پرداخته و اهمیت هر یک از این قشرها و طبقات را نشان دهد. لازم به ذکر است که جای اینگونه موضوعات در عرصه تحقیقات و پژوهش‌های ادبی تقریباً خالی است. چنین پژوهش‌هایی هم

موجب آشنایی بیشتر با ویژگی‌های اجتماعی پیشینیان خواهد شد و هم شاعران و نویسندگان گذشته ما و آثار آنها را وارد تحقیقات و پژوهش‌های علوم دیگر از جمله علوم اجتماعی خواهد کرد.

ب- چکیده تحقیقات انجام شده در ایران:

براساس بررسی‌های به عمل آمده، تاکنون پژوهشی در موضوع قشربندی اجتماعی در اشعار سنایی انجام نگرفته است. اما تحقیقی مشابه در زمینه قشربندی اجتماعی در شعر حافظ صورت گرفته، که به شرح زیر است:

روح الامینی، ۱۳۶۹ «بازتاب قشربندی اجتماعی در دیوان حافظ»

دکتر روح الامینی در تحقیق خود کوشیده است تا نشانی از قشرها و منزلت‌های مختلف اجتماعی را در دیوان حافظ بیابد که به ترتیب رتبه و مقام عبارتند از: شاهان، وزیران، صاحبان دیوان، مفتیان، قاضیان و صوفیان یعنی گروه‌های که به قول حریری به «امارت» می‌پردازند. اما از گروه‌هایی که به زراعت و تجارت و صنعت می‌پردازند بندرت می‌توان سراغ گرفت. و اگر هم نامی از آنان آمده، بیشتر وسیله‌ای بوده برای بیان تمثیل و تشبیه و استعاره.

ج- چکیده تحقیقات انجام شده در خارج از ایران:

تحقیقی که مستقیماً به اثر مورد پژوهش مرتبط باشد یافت نشد.

۱-۶ روش اجرای تحقیق:

الف) نوع تحقیق براساس طرح تحقیق و اهداف تحقیق:

این تحقیق از گونه تحقیق کتابخانه‌ای است و بر مبنای سندکاوی منابع صورت می‌پذیرد. نگارنده پس از بررسی، طبقه بندی و مقایسه منابع، نکات لازم را فیش برداری کرده و نتایج فراهم آمده را پس از تجزیه و تحلیل ثبت خواهد کرد.

ب) شیوه‌های جمع آوری داده‌ها:

۱- شناخت منابع متناسب با موضوع

۲- مطالعه منابع و فرآیند فیش برداری

۳- تنظیم و طبقه بندی یافته‌ها

۴- تحلیل داده‌ها و استنتاج یافته‌ها

پ- ابزارهای تحقیق:

۱- کتاب و کتابخانه.

- ۲- مقاله‌ها و پرسش‌های مرتبط با موضوع.
- ۳- بهره‌مندی از راهنمایی‌های استادان محترم رشته ادبیات و علوم اجتماعی.
- ۴- شبکه‌های مجازی (اینترنت) و نرم‌افزارهای مرتبط.

ت- شرح روش‌های کمی و کیفی تحلیل داده‌ها برای پاسخگویی به سؤال‌ها یا بررسی فرضیه‌های تحقیق:

مبانی کار این تحقیق، توصیفی و کتابخانه‌ای است و اساس آن بر سند کاوی در منابع می‌باشد، از این جهت از روش‌های کمی در تحلیل داده‌ها استفاده نمی‌شود و بیشتر تحلیل کیفی داده‌ها مد نظر قرار می‌گیرد. به این ترتیب که محقق پس از جمع‌آوری اطلاعات و شواهد، آنها را بر پایه منطق و اندیشه مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و نتیجه‌گیری خواهد نمود.

ث- فهرست فعالیت‌های مورد نیاز برای اجرای تحقیق به ترتیب زمانی:

- ۱- انتخاب موضوع
- ۲- جستجوی منابع مورد نیاز
- ۳- مطالعه جامع منابع و فیش برداری
- ۴- دسته‌بندی فیش‌ها و تحلیل آنها
- ۵- تحریر اولیه متن تحقیق
- ۶- بازخوانی، اصلاح و بازنویسی
- ۷- تنظیم مقدمات، فهرست‌ها و عنوان بندی.

۱-۷- استفاده کنندگان از تحقیق

- ۱- دانشجویان زبان و ادبیات فارسی و علوم اجتماعی، پژوهشگران، استادان
- ۲- دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی
- ۳- علاقه‌مندان به مطالعات ادبی و تحقیقات جامعه‌شناسی و تاریخی

۱-۸- سؤال‌ها و فرضیه‌های تحقیق:

- ۱- قشربندی اجتماعی چیست؟
- ۲- ضرورت شناخت قشربندی‌های اجتماعی در گذشته چیست؟
- ۳- جایگاه اجتماعی درباریان و مردم عادی در دوره سنی چگونه است؟

۴- نقش سلاطین و درباریان در تحکیم رده بندی‌های اجتماعی چگونه است؟

۵- سنایی چگونه اوضاع اجتماعی و قشربندی‌های مربوط به آن را در شعرش منعکس کرده است؟

۹-۱- تعریف برخی مفاهیم مطرح شده در سؤال‌ها یا فرضیه‌های تحقیق:

سنایی:

سنایی از شاعران بزرگ قرن پنجم و اوایل قرن ششم و صاحب آثاری چون *حديقة الحقیقه*، *سیر العباد الی المعاد* و *کارنامه بلخ* است. سنایی را باید از تأثیرگذارترین شاعران در حوزه‌های مختلف شعر فارسی چون مثنوی، غزل، قصیده و قطعه دانست. او نخستین کسی است که افکار و اصطلاحات عرفانی را با مضامین عاشقانه در هم آمیخت و مسائل و موضوعات اجتماعی را به طور گسترده در شعر خویش مطرح کرد.

قشربندی:

تقسیم جامعه به گروه‌هایی که درجات متفاوتی از دسترسی به منابع و قدرت دارند.

قشربندی اجتماعی:

ارزشیابی، رتبه بندی و پاداش دهی متفاوت براساس معیاری که به طور کلی مورد پذیرش جامعه قرار گرفته است.

طبقه:

قشر یا تجمع اشخاص یک جامعه که کم و بیش دارای امتیازات اقتصادی یکسانی می‌باشند

طبقه اجتماعی:

یک تجمع بزرگ از مردم در نظام قشربندی اجتماعی که موقعیت اقتصادی- اجتماعی مشترک و شانس مشابهی دارند.

فصل دوم

سنایی و آثارش